

Gyáni Gábor

Nemzet, nacionalizmus és a vándorlás

Hosszú időn át az anyagi ösztönzők motivációjával magyarázták a tömeges vándorlás jelenségét. A közbeszédben és a tudományos gondolkodásban egyaránt a szegénység kimozdulásra, helyváltztatásra készítő erejét hangsúlyozták, elismerve, hogy elsősorban az anyagi életviszonyok alakulása felel mind a tömeges városba áramlásért, mind az interregionális vándorlásért, beleértve az európaiak tömeges amerikai exodusát is. Újabban némi szemléleti változás tanúi lehetünk e téren is. Megérlelődött egy olyan felismerés, hogy jóllehet erősek a gazdasági késztetések a migrációs elhatározások hátterében, közvetlenül mégis az anyagi érdekeket tudatosító motivációk szabják meg (és szabták meg már a múltban is) a vándorlási folyamatok intenzitását, és főként azok irányát és hatókörét. Akkor, midőn differenciált módon kezdték értékelni azt a hatást, amit a push és a pull tényezők a vándormozgalmakra gyakorolnak, nyomban kiderült, hogy sohasem csak valamely anyagi természetű taszítóerő (a szegénység vagy az elszegényedés) készíteti a sokaságot a térbeli helyváltztatásra.

A közgazdászok – a történéseket megelőzve – már az 1920-as és 1930-as években éltek a push és a pull tényezők közötti disztinkció elvi lehetőségével.¹ A történészek majd csupán az 1960-as évektől vették igazán hasznát e két fogalomnak,² melyek közgazdaság-tudományi eredete magyarázza, hogy történeti alkalmazásuk implicit, sőt olykor explicit módon is a költség-haszon (cost-benefit) elemzés szempontrendszerét vetítette rá a vándorlás társadalomtörténetére. Ez később oda vezetett, hogy a láncmigráció (chain-migration) fogalma vált közkeletű magyarázó elvvé, amely azt sugallja, hogy ha kezdettől nem is, egy bizonyos idő eltelte után feltétlenül az adott vándorlási célpontok indukálják a vándorlást. A pull szerepe majd csupán ennek folyamánként vált döntővé a vándorlás egész folyamatában. Amikor pedig a láncmigráció hivatott magyarázatot adni a vándorlási folyamat dinamikájára, ez óhatatlanul azzal jár, hogy már nem (vagy nem elsősorban) anyagi természetű késztetések hatására vezetik vissza a vándor-

A tanulmány az OTKA által támogatott K 108670. sz. *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült.

1 Sune Åkerman: *Theories and Methods of Migration Research*. In: Harald Runblom – Hans Norman, eds.: *From Sweden to America. A History of the Migration*. University of Minnesota Press – University of Uppsala, Minneapolis – Uppsala, 1976. 56.

2 Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940*. Akadémiai, Bp., 1982. 20–32.

ló magatartást. Így kerül előtérbe a migráns hálózatok elmélete, melyet Charles Tilly az áthelyezett hálózatok névvel illetett,³ és amit Rudolph Vecoli 1960-as évekbeli kezdeményezését⁴ gyümölcsöztetve évtizedekkel később John Bodnar alkalmazott a történetírásban.⁵ A hálózatelmélet szintúgy a költség-haszon elvre megy vissza, erre vall a fogalom egy újabb definíciója is. „A migráns hálózatok olyan interperszonális kapcsolatoknak a láncolatát jelentik, amelyek a migránsok, korábbi migránsok és a nem migránsok között szövődnek a származási és a célországok, a rokonsági, barátsági kötelékeken és a kibocsátó, eredeti közösséghez fűződő szálakon keresztül. [...] A hálózati kapcsolatok a társadalmi tőke egyik formájává válnak, amelyre támaszkodhatnak azok az emberek, akik külföldi foglalkoztatási lehetőséget kívánnak szerezni. Ha a migránsok száma elér egy kritikus mértéket, akkor a hálózatok terjedése csökkenti a mozgás költségeit és kockázatait. Ez növeli a migráció növekedésének a valószínűségét, tehát újabb mozgáshoz vezet, ami viszont tovább szélesíti a hálózatot és így tovább.”⁶

Ennek nyomán a vándorlás alanyának idővel már nem a tömegeket, hanem az egyéneket kezdik inkább tekinteni. A migráns személyisége válik elsőrendű kutatási problémává a vándorlók közösségeinek, a hozzájuk köthető makrocsoportoknak (mint a szegényparasztok) az általános gazdasági-szociális viszonyai helyett. A szemléleti perspektíva ebből adódó leszűkítése a szociológiai, és főként a pszichológiai magyarázó elméletek alkalmazásának kedvezett. A vándorlás szociológiai indíttatású magyarázatakor rendszerint abból indultak ki, hogy semmiképp sem az elszigetelt egyén, hanem a vándorlás folyamán egymással közvetlen kapcsolatban álló szereplők jelentik a történelmi aktort. Minden egyén, aki így vagy úgy részese lesz a vándormozgalomnak, olyan társas kontextusba ágyazódik, ahol a vándorlásra készítő erők többnyire és közvetlenül kulturális és társadalmi síkon fejtik ki a hatásukat, és leginkább a személyes kapcsolatháló burkán belül érvényesülnek.⁷

A Talcott Parsons által hirdetett strukturális-funkcionális szociológiai szemlélet⁸ adaptálása során kiemelt hangsúlyt kapott a norma, a státus és az intézmény fogalma. E felfogás szerint a norma, a státus és az intézmény változása önmagában is képes megmagyarázni a vándorlási jelenségek tendenciaszerű mozgását mind a kibocsátói, mind a befogadói oldalon.

3 Charles Tilly: *Transplanted Networks*. In: Virginia Yans-McLaughlin, ed.: *Immigration Reconsidered*, Oxford University Press, New York – Oxford, 1990. 79–95. Magyarul: Charles Tilly: *Áthelyeződött hálózatok* (részletek). In: Sík Endre, vál., szerk.: *A migráció szociológiája*. Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp., 2001. 89–105.

4 R. J. Vecoli: *Contadini in Chicago: a Critique of the Uprooted*. *Journal of American History*, 51 (1964) 404–417.

5 John Bodnar: *The Transplanted: A History of Immigrants in Urban America*. Indiana University Press, Bloomington, 1985.

6 Douglas S. Massey – Joaquín Arango – Graeme Hugo – Ali Kouaouci – Adela Pellegrino – J. Edward Taylor: *Theories of International Migration: A Review and Appraisal*, *Population and Development Review*, 19, 3, (1993) 448–449.

7 Sune Åkerman: *i. m.* 64–71.

8 Talcott Parsons: *Essays in Sociological Theory*. The Free Press, New York, 1964.

A vándorlásra hatással lévő multiplikátor effektusok pszichológiai értelmezése sem tűnt így többé elképzelhetetlennek. A fogalmi kiindulópont ez esetben az, hogy ki, mikor, hogyan dolgozza fel a vándorlásra késztető, vándorlásra csábító külső hatásokat. A vándorló (és egyúttal a potenciálisan mobil) egyén személyiségjegyei kerülnek így módon a kutatás előterébe, ami a vándorlás szelekciós mechanizmusainak a magyarázatával is szolgálhat egyszersmind. Ekkor sem lehet azonban maradéktalanul kiiktatni a lehetséges okok köréből a gazdasági és társadalmi struktúrában rejlő mozgatórugókat, melyek az egyéni cselekvésen (agency) kívül és felett hatva működnek közre a történések előidézésében. Ennek ellenére a ma leginkább elterjedt elképzelés szerint a tisztán és elsődlegesen kulturális (olykor mondhatni lelki) hatótényezőket kell elsősorban tisztázni a vándorlás közvetlen okait kutatva.⁹

Ha feltételezzük, hogy a fizikai helyváltoztatást tekintve a kulturális hatótényezőknak van kulcsszerepe, akkor súlyának megfelelően kell foglalkoznunk a vándorlás által teremtett társadalmi sokféleség kultúra- és mentalitástörténeti összefüggéseivel is. Az annak eredményeként előálló társadalmi kevertség az etnikai sokszínűségekre éppúgy vonatkozik, mint a nagyvárosi tömegtársadalom sajátos mibenlétére. Az említett kérdésekkel külön foglalkozunk a továbbiakban.

Migráció versus nemzeti helyhez kötöttség

Különösen élénknek mutatkozik a belső és interregionális (sőt interkontinentális) vándormozgalom a 19. században, midőn a modern európai nemzetek és nemzetállamok is létrejönnek és megszilárdulnak. Ernest Gellner volt, aki szorosan összekötötte egymással a modern kori nemzetfejlődést és a piacgazdaságban, az osztálytársadalomban, valamint az alkotmányos-liberális államban tetet öltő modernitást. Ennek értelmében a modern nemzet konstrukciója a kulturális egyenmőségben gyökerezik, mely utóbbi többek közt a nacionalizmus által életre segített modern nemzet(állam) eredménye is egyúttal. „*A modernitás általános megjelenése a sokféle kis helyi szerveződés felbomlásától, valamint attól függ, hogy azokat mozgékony, névtelen, írásbeliségen nyugvó és identitást kölcsönző kultúrák váltják-e fel.*”¹⁰ A modern (nemzeti) társadalmak a szüntelen növekedés lázában égnek, és ez a hajtóerő a hagyományok szakadatlan megtagadására ösztökéli őket. Az ebből sarjadó példátlan dinamizmus logikus velejárója, hogy nagy tömegek kelnek útra, ami társadalmi mobilitásuknak is az egyik fő forrása és eredménye.

Gellner hatásos, bár gyakran és hevesen vitatott nacionalizmus- és nemzetelmélete¹¹ szorosan egybefűzi a modern (az ipari, a városi, a polgári) társadalom fogalmát a kulturális (a szimbolikus szférában lezajló) nemzeti homogenizálódással. Ennek kapcsán arra a sajátos időbeli egybeesésre figyelhetünk fel, ami

9 Kjell Söderberg: *Personal Characteristics and Selective Migration*. American Studies in Scandinavia, 9, 1–2 (1977) 127–155.

10 Ernest Gellner: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Ford. Barabás András. Napvilág, Bp., 2009. 113.

11 Vö. Gyáni Gábor: *Nemzetelméletek és a történetírás*. In: Uő: *Nép nemzet, zsidó*. Kalligram, Pozsony, 2013. 90–94.

a gazdasági, társadalmi és politikai modernitás kívánalmi szerinti nemzeti homogenizálódás (uniformizálódás) és az intenzív belső és interkontinentális vándorlás között áll fenn a korabeli Európában. Kettőjük szoros belső összefüggése több, mint nyilvánvaló, tekintve, hogy a gyors ütemű urbanizáció, a féktelen iparosodás és a fokozott individualizáció heves és állandó migráció nélkül úgyszólván elképzelhetetlen. A vándorlás nélkülözhetetlen motorja, alapvető mechanizmusa a modernizáció folyamatának. Felettébb érdekes, hogy milyen tényleges vagy lehetséges hatást fejt ki ugyanakkor a migráció a nemzeti homogenizáció modernizációs folyamatára, amikor folytonos rendetlenséget, dezorganizáltságot, diverzitást (heterogenitást) teremt. Ez a kérdés rendszerint homályban marad azonban a migráció és a nemzetfejlődés külön vágányokon haladó tudományos diskurzusaiban.

Talán ezért is felejtődhetett el Franciaországban (is), hogy a modern kori francia nemzet népeességének nem csekély hányada bevándorlókból és/vagy azok leszármazottjaiból áll. Holott az első világháborút követően legalább annyi volt itt az új bevándorló, mint a korabeli Egyesült Államokban; és persze korábban is létezett Franciaországban bevándorlás.¹² Az egységes (a bevándorlóktól mentes) francia nemzet mítosza a képzelet szüleménye, amely nem a társadalmi valóság tapasztalatából, hanem a nemzetfelfogás francia konstrukciójából következik. A modern francia nemzettudat, amit gyakorta a „politikai nemzet” paradigmátikus fogalmaként határoznak meg, azzal járt együtt, hogy a bevándorló kategóriája nyom nélkül felszívódott a francia nemzeti közösség osztatlan fogalmában. A modern nemzetté átalakuló francia népen *belüli* osztályozás kérdése legfőjebb a munkamegosztás és a társadalmi egyenlőtlenségek rendje által előírt módon merülhetett fel ezáltal. A francia szociológiai és társadalomtudományos gondolkodás mondhatni a közelmúltig ezeket a fogalmi kereteket tekintette egyedül mérvadónak.¹³ Ami közvetlenül abból fakadt, hogy kizárólagos jelentőséget tulajdonítottak az „*intézményes nemzeti dimenzióknak mint gyakorlati kategóriának*”¹⁴; következésképpen szó sem lehetett többé különálló nemzetiségi kisebbségről, amely bevándorlással keletkezik. Ez a gyakorlati kategória pedig maga az állampolgársági jog, a neki megfelelő státusz, amely a 18. század végi forradalom óta könyörtelenül maga alá gyűrte ebben az országban minden más, hivatalosan elismert (jogi természetű) csoportidentitást.

Olyan történelmi körülmények között került előtérbe a nemzet belső (politikai, jogi és kulturális) integrációja, amikor korábban elképzelhetetlen méreteket öltött a vándorlás, melynek eredményeként megsokasodtak a dezintegráció lehetséges társadalmi forrásai. A modern kori tömeges vándormozgalom említett következményét a gyökértelenség metaforájával kezdték tudatosítani, ami olyan magyarázóelvként szolgált (és szolgál olykor ma is), amelynek nemegyszer narratíva-

12 Gérard Noiriel: *The French Melting Pot. Immigration, Citizenship, and National Identity*. Trans. Geoffroy de Laforcade. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996. 6.

13 Uo. 1–44.

14 Ld. Rogers Brubaker: *A nemzet mint intézményesült forma, gyakorlati kategória, esetleges esemény*. Ford. Sisák Gábor. In: Kántor Zoltán, szerk.: *Nacionalizmuselméletek (Szöveggyűjtemény)*. Rejtjel, Bp., 2004. 390.

képző funkciót tulajdonítanak. Az egész dolog háttérében az áll, hogy a modern nemzetállam egy szigorúan territoriális hatalmi képződményként valósult meg. Korábban sem volt egészen ismeretlen az egy adott területhez és a vele összefüggő hatalmi kötelek bizonyos rendjéhez fűződő, érzelmileg átszínezett lojalitás érzése (és ideológiája), amit akár nemzettudatnak is nevezhetünk, bár a patriotizmus kifejezés illene rá inkább. A helyzet mégis az, hogy a nacionalista nemzettudat, vagyis a patriotizmus még nem ismeri (el) teljes mélységében az adott, uralmi értelemben kompakt területhez való *feltétlen* odatartozás sajátos emberi állapotát. Az utóbbinak egyszerre alapja az egyéni identitást bizonyító okmányokkal megerősített intézményi odatartozás (az állampolgárság),¹⁵ valamint a nemzeti érzület és tudatforma.¹⁶ A patriotizmus és a nacionalizmus közötti döntő különbséget, tárgyunk vonatkozásában is kifejező módon írja le Simone Weil: „Amit patriotizmusnak nevezünk, bár létezett már néha igen intenzív formában, de a tárgya nem volt földrajzilag körülírva. Ez az érzés a körülményektől függően más-más földterületre vonatkozott. [...] Korunkig [a szöveg az 1940-es évek elején keletkezett] a patriotizmus érzésének nem volt állandó, kikristályosodott tárgya. A *patriotizmus bizonytalan, változó tartalmú volt, vonzódások és veszélyhelyzetek bővítették és szűkítették tárgyát. Többféle lojalitást fejezett ki emberek, földesurak vagy királyok iránt, de városokhoz is kapcsolódott. Mindezek valami nagyon zavaros, ugyanakkor nagyon emberi érzésre utaltak. Gyakran a »köz«, a »közjó« szót használjuk, amikor a szülőföldünk iránt érzett kötelezettségről beszélünk, s ez a szó tetszés szerint jelenthet falut, várost, vidéket, Franciaországot, a kereszténységet, az emberiséget.*”¹⁷

Merőben más értelmet nyer a haza földrajzi, (állam)hatalmi és kulturális (nyelvi) entitásként, miután a nacionalizmus már elvégezte a maga dolgát, amit a nemzetállam társadalomszervező ténykedése teljesít ki végül. Az így előálló európai, majd világméretűben is elterjedő nemzeti, nemzetállami univerzumok „természetes” világából így vagy úgy kiszakadó (elvándorló) egyének (egyének tömegei) kerülnek a gyökértelenség állapotába, amikor maguk mögött hagyják a nemzet mindenoldalú kötelekeit. Olykor bizony a tudományos megismerés is minden további nélkül átveszi ezt a szóhasználatot, és ezzel reflektálatlanul magáévá teszi a nacionalista beszédmódot, amely az elvándorlással szemben rendszerint tartózkodó, sőt nemegyszer ellenséges álláspontot foglal el. Ami érthető is, hiszen a vándorlás nem éppen a „képzelt közösség” (*imagined communities*) létrejöttét és megerősítését szolgálja; miközben bomlasztja (mert apasztja) az elhagyott nemzeti közösséget, aközben káoszba taszítja, legalábbis összezavarja az egységesülésre törekvő befogadó nemzeti társadalmat.

A helyzet paradox voltát jól mutatja, hogy miután a nemzet – „elképzelt közösségként” – a belefoglalás és a kirekesztés egyidejű alkalmazásával valósul meg, az el- és bevándorlók kemény próba elé állítják a belefoglalás és a kirekeszt-

15 Gérard Noiriel: *i. m.* 45–90.

16 Anthony D. Smith: *National Identity*. Penguin, London, 1991. 71–99.; Richard Handler: *Is „Identity” a Useful Cross-Cultural Concept?* In: John R. Gillis, ed.: *Commemorations. The Politics of National Identity*. Princeton University Press, Princeton, N.J. 1994. 27–40.

17 Simone Weil: *Begyökerezettség. Előhang az emberi lényvel szembeni kötelességek nyilatkozatához*. Gondolat, Bp., 2012, 112., 113.

tés nemzeti ágenseit, magát a liberális nemzetállamot. E tekintetben semmilyen érdemleges különbség sem áll fenn az ún. államnemzeti és az ún. kultúrnemzeti, újabb fogalmi megközelítésben: a polgári (civic) és az etnonacionalista nemzet-építési stratégiák között. Mindkettő egyaránt él a belefoglalás és a kirekesztés eszközével, ha nem is pont egyazon ismérvek szerint gyakorolja az integrálást.¹⁸ Nem állítható tehát, hogy a francia, vagyis az államnemzetiként számon tartott civic jellegű nacionalizmus és nemzetépítés feltétlenül demokratikusabb (liberálisabb, toleránsabb) nemzeti belefoglalást (integrálást) valósított meg az állítólag a leszármazás és/vagy a kulturális-etnikai elvet favorizáló közép- és kelet-európai népek (államaik) eljárásaival szemben.¹⁹ Visszatérve a francia példához, vajon mitől demokratikusabb, humánusabb, toleránsabb az a nemzeti belefoglalás, amely szigorúan az állampolgárság megszerzéséhez köti a nemzethez való tartozást, és ezzel egyszersmind kiiktatja, sőt egyenesen tagadja is az eredeti etnikai (kulturális, leszármazási) kötöttségek legitimitását? Akként viszi tehát keresztül az ott meghonosodott gyakorlat a nemzeti integrációt, hogy kirekeszti a folyamatból az egyes adottságként ható identitásokat. Mi sem bizonyítja jobban a francia nemzettudat ezen belső ambivalenciáját, mint Ernest Renan közismert megfogalmazása. Renan egyidejűleg hangsúlyozta a politikai közösségi akarat kivételes fontosságát, az intézményes franciaság nemzeti dimenzióját és a közös nemzeti emlékezet, a francia etnikai öntudat melletti egyértelmű kiállást.²⁰

A migránsoknak maguknak is szüntelenül dönteniük kell elhagyott nemzeti közösségükhöz (és annak államához), valamint az új hazájuk népéhez (és államához) fűződő viszonyukról. A dilemmájuk így summázható: (1) ha állampolgárként, tehát politikai minőségben betagozódnak a (modern) nemzeti közösségbe, akkor meg kell, hogy fizessék ennek árát, és ez pedig akkulturációt (kultúravesztést) von maga után, ami egyenértékű eredeti etnikai identitásuk feladásával, és egy másikkal való felváltásával. A nyereség abban mutatkozik, hogy észrevehetően megemelkedik ily módon a modern társadalmi szerveződés körülményei közt számukra elérhető társadalmi mobilitás esélye. (2) Ha viszont nem kívánnak vagy nem képesek integrálódni (asszimilálódni), akkor a lehetségesnél rosszabb eséllyel pályázhatnak a társadalmi érvényesülésre. Igaz, identitáskrizisen sem esnek át ez esetben, mert nem vagy alig kényszerülnek arra, hogy akkulturálódjanak, és ezzel elkerülik a kényszerű identitásváltást.

A beolvadás és a kívülmaradás szempontjából múlhatatlanul nagy súlya van tehát a vándorlás során meghozott egyéni döntéseknek, amelyek könnyíthetik, ha automatikusan nem eredményezik is, a nemzeti asszimiláció folyamatába való közvetlen bekapcsolódást; de éppúgy gátolhatják is ennek a folyamatnak a betel-

18 Rogers Brubaker: „Civic” and „Ethnic” Nationalism. In: Uő: *Ethnicity Without Groups*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 2004. 140–143.

19 A kétfajta nacionalizmus ily értelmű szembeállítását legszélsőségesebb módon Haus Kohn hirdeti: Hans Kohn: *Nationalism: Its Meaning and History*. Robert E. Krieger Publishing Company, Malabar, Fl., 1982. 30., 51–52.; John Plamenatz: *A nacionalizmus két típusa*. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes, szerk.: *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 55–56., 64.

20 Ernest Renan: *Mi a nemzet?* In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes, szerk.: *i. m.* 171–187. Renan értelmezéséhez vö. Gyáni Gábor: *i. m.* 84–85.

jesülését. Ha az illető ellenáll a vándorlásra készítő (külső) erőknek, akkor elkerülheti a nemzeti belefoglalás általa ellenzett megtörténtét. Akadnak ugyanakkor olyan helyzetek is, amikor épp a vándorlás útján mentesülhet az illető a nemzeti belefoglalás terhe alól, s eközben mégiscsak módja nyílik a társadalmi (mobilitással megoldott) érvényesülésre. Ezt az opciót a Közép- és Kelet-Európából az észak-amerikai földrészre, főként az Egyesült Államokba való tömeges kiáramlás jelentette a 19. század végén és a 20. század első másfél évtizedében. Ennek során a kivándorlók ténylegesen nem disszimilálódtak saját etnikai (nemzeti) csoportjuktól, hogy ekként tegyék teljessé az esetleges politikai (állampolgári) befogadásuk által előkészített integrációt választott új hazájukban. Kezdetben legalábbis többnyire még nem szakadtak ki eredeti etnikai (nyelvi, kulturális) közösségükből, ennek ellenére képesek voltak előre vagy feljebb lépni a társadalmi ranglétrán; az óhazában elérhetőnél összehasonlíthatatlanul kedvezőbb kereseti és jövedelmi viszonyok közé jutottak ugyanis választott új hazájukban.

Mínderre a magyarországi szlovákok szolgálnak talán a legjobb példával. Ők, akik tömegesen áramlottak Budapestre (is), ami elmagyarosodásuk előtt egyengette az utat²¹, nagy számban távoztak egyúttal Amerikába is. Az utóbbi esetben nem kényszerültek gyors ütemű akkulturációra ahhoz, hogy társadalmilag mobilak lehessenek. Azzal, hogy az elhagyott országban elérhetőnél számottevőbb (bér)jövedelemhez jutottak a kinti munkavállalással, és egyúttal az otthoninál humánusabb életviszonyok közé is kerültek ottani életükben, olyan „nemzeti” belefoglalásként került sor amerikai integrációjukra, amely nem feltétlenül követelt azonnali és szükségszerű akkulturációt. Más kérdés, hogy amennyiben tartósan kint ragadtak, előbb vagy utóbb, leginkább a leszármazottjaik életében elkerülhetetlenné vált számukra is a disszimiláció, az amerikanizálódás „választása”. Nem lehet, nem szabad azonban a migránsok akkor és ott meghozott döntéseit a később realizálódó nem szándékolt következmények fényében megítélni. Fontosabbak ez alkalommal a rövid távú következmények, amelyek a viselkedés akkori tényleges mozgatórugóira vetnek fényt. E tekintetben pedig konstatálhatjuk, hogy az Amerikába távozó szlovákok nemhogy disszimilálódtak volna eredeti etnikai közösségükhöz képest új hazájukban, hanem egyre jobban hatalmukba kerítette őket az éledező szlovák nacionalizmus, ami korábban különösképpen nem is hatott rájuk.²² Nem túlzás kijelenteni, hogy az amerikai szlovákok, mintegy a tengerentúli kivándorlás hatására váltak a magyarországi szlovák *nemzeti* öntudatosodás legfőbb élesztőivé.²³ Ami abból eredt, hogy amerikai környezetben a bevándorló közösségek nem (a magyar) anyanemzethez, hanem sokkal

21 Katus László: *Szlovák politikai és társadalmi élet Budapesten a dualizmus korában*. In: Gyáni Gábor – Pajkossy Gábor, szerk.: *A pesti polgár. Tanulmányok Vörös Károly emlékére*. Csokonai, Debrecen, 1999. 137–151.

22 Ez a nemzeti közömbösség újabban vizsgálni kezdett történeti kérdését veti fel. Vö. *Austrian History Yearbook*, XLIII. 2012. 21–188.

23 Ladislav Tajtak: *Slovak Emigration: its Causes and Consequences*. In: Juliannas Puskás, ed.: *Migration from East-Central and Southeastern Europe 1880–1940*. Akadémiai, Bp., 1990. 86–878.

inkább önmagukhoz igazodtak, és ezzel határozott nacionalista etnikai-nemzeti azonosságtudatra tettek szert.²⁴

Mindez azzal is szorosan összefügg, hogy az amerikai bevándorlók (zöme) sohasem tekintette végérvényesnek kinti tartózkodását; addig kívánt csupán ott maradni, amíg nem szedi meg magát annyira, hogy érdemes legyen hazajönnie az anyagi gyarapodás látható hozadékával.²⁵ A probléma további fontos eleme, hogy az amerikai ágensek (a federatív állam, a munkáltatók, a közvélemény) sem erőltették ekkoriban az asszimilációt (a nyelvi-kulturális hasonulást), de még az állampolgárság megadását sem (mint történt Franciaországban). Ahogy a kelet- és délkelet-európai bevándorolt munkások kapcsán az amerikai historikus megjegyzi: „Az etnikai közösségeknek a szülőhaza nemzeti törekvései iránti rokonszenvével szemben a kapitalista Amerika igen megértőnek bizonyult.”²⁶ Ennek eredményeként: (1) „1920-ban az USA 14 millió külföldi születésű lakójának kevesebb mint fele (46%-a) vált állampolgárrá, s azoknak a többsége, akik elnyerték az állampolgárságot, olyan német, brit, ír és zsidó férfiak és nők voltak, akik még az előző [a 19.] század folyamán vándoroltak be az USA-ba.”²⁷ (2) Hosszú időn át fenn tudott maradni a bevándorlók „plebejus nacionalizmusa”, ami végig erőteljes befolyással volt az emigráns közösségekre, de még az amerikai munkásmozgalomra is.²⁸ A helyzet e tekintetben az első világháború kiélezett, a bevándorlók egymásnak feszülő nacionalizmusának az időszakában sem változott meg érdemben.

A szintén felettébb mozgékony magyarországi zsidók, akik a szlovákoktól eltérően többnyire a belső, a város-falu vándorlásból vették ki akkoriban a részüket, a könnyen és hamar asszimilálódó, a nemzeti belefoglalásra erősen fogékony „idegenek” esetét példázzák. Tőlük eltérően a magyarországi románok és rutének, a rájuk jellemző feltűnő immobilitás révén, sikerrel szegültek szembe az etnikai adaptációt követelő asszimilációval.²⁹ Ennek együttes és végső eredményeként, amint a magyar történetírás már régebben is konstatálta, „az asszimiláció a nemzetiségi területeket lényegesen nem érintette, a vonalak észrevehetően nem mozdultak el”.³⁰ Ami mellett szóló bizonyíték, hogy a korabeli nemzetiségpolitika hatékonyságát a helyi etnikai közösségek kulturális ellenálló képessége erős korlátok közé szorította. Ez éppúgy kiválthatott – beolvadást gátló ellenerőként – tengerentúli kivándorlást, mint ahogy alkalomadtán a fizikai mozdulatlanág is ennek malmára hajtotta a vizet.

24 Elena Mannová – Roman Holec: *On the Road to Modernization 1848–1918*. In: Elena Mannová, ed.: *A Concise History of Slovakia*. Historicky ústav SAV, Bratislava, 2000. 191.

25 Ennek megannyi, referenciálisan hiteles tanújével szolgál az amerikai magyar kivándorlás egyik legismertebb fikcionális ábrázolása. Oravecz Imre: *Kaliforniai fűj*. Jelenkor, Pécs, 2013.

26 David Montgomery: *Nacionalizmus, amerikai patriotizmus és osztálytudat a bevándorolt munkások között az Egyesült Államokban az első világháború időszakában*. Történelmi Szemle, 1983/2. 262.

27 Uo. 255.

28 Uo. 271.

29 Karády Viktor: *Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá?* In: Karády Viktor: *Zsidóság, polgárosodás, asszimiláció. Tanulmányok*. Cserépfalvi, Budapest, 1997. 151–196.

30 Szabó István: *A magyarság életrajza*. Akadémiai, Budapest, 1990. 243. Első kiadás: 1941.

Többről (és másról is) van tehát szó a vándorlás esetében, mint egy tisztán munkaerő-piaci allokációs jelenségről, ahogy a történészek a kérdést gyakran felvetik. S nem is csak szűken vett település- és népesedéstörténeti fejleményként mutatkozik meg a vándorlás nagy jelentősége, ahogy a társadalomtörténet-írás időnként sugallja. Éppily nagy hatása van a vándorlásnak (a tengerentúli kivándorlást is beleértve) a nemzeti és társadalmi integráció múltbeli alakulására is. Úgy tekinthetjük magát az elvándorlást, mint a nemzeti asszimiláció mellett naponta meghozott (többnyire öntudatlan) egyéni döntések látens megnyilatkozását. Mely döntést nem befolyásolja különösképpen, hogy ténylegesen is bekövetkezik-e és mikor realizálódik a „nemzeti asszimiláció”.

Ha a feltevésünk helyes, akkor a paradoxonként említett helyzet nem is tűnik oly ellentmondásosnak. Ahogy már korábban is említettük, az idő tájt vált tömegessé az európai népesség fizikai mozgása, amikor a nemzetállami integráció folyamata is éppen hogy megindult, majd a tetőfokára hágott. A vándorlási hajlam megerősödése egyfajta válasz volt a nemzeti asszimiláció mind erőteljesebb követelményére, amely éppúgy lehetett igenlő, mint nemleges az érintettek részéről. Mindez ráadásul független attól, hogy az egyént milyen tényleges indítékok (pl. a magasabb kereset, az éhezés előli menekülés vagy a személyes szabadság vágya) készíti inkább vándorlásra.

Furcsa módon ott kecsegtetett legtöbb sikerrel a nemzeti egyöntetűsítés, a kulturális homogenizáció, ahol az etnikai kevertség, a szociális sokféleség a legnagyobb volt, tehát a nagyvárosokban. A városok asszimilációs kohójában haladt leginkább előre az asszimilációnak megfelelő integráció folyamata. A migráció ilyenformán a kulturális elerőtlenedés (a disszimiláció) kitüntetett közege és döntő motorja is egyúttal, ami a gyors ütemű urbanizáció folyamatában fejt ki hatását. Ha a migrációt mint *par excellence* kulturális jelenséget tekintjük, akkor kijelenthető, hogy a vándorlásba bekapcsolódó emberek nap mint nap olyan stratégiai döntéseket hoznak, melyek tulajdonképpeni tétje a társadalmi integráció léte (és milyensége). A látszólag csupán gazdasági motivációból fakadó elhatározás (menni vagy maradni) távolabbi következményei, ha az indítékok talán nem is, közvetlenül a nemzeti homogenitás végső sikerét és minőségét érintik.

A kulturális jelenségként szemlélt migráció nem függetleníthető ugyanakkor a tágabb történelmi kontextustól sem. A 19. században végbemenő, a nemzetépítést kísérő (konstituáló) integrációs törekvések keretei között válik a kérdés elsőrendű fontosságúvá. A vándorlásnak tulajdonított kulturális jelentést azonban nem manifeszt, hanem valamely látens funkció betöltésére alkalmas mivoltában állapítjuk meg. Robert K. Merton éles különbséget tett a két fogalom között, amikor rámutatott, hogy a szociológiai (a társadalomtudományi) gondolkodásban gyakran összekeverik egymással a társadalmi magatartás tudatos *motivumait* és e magatartás objektív *következményeit*. S ezzel végzetesen egybemossák a motívumot a funkcióval. Az ebből fakadó félreértések elkerülése végett Merton javasolja a manifeszt és a látens funkciók közötti különbségtételt: „*az előbbivel olyan, meghatározott egységet (személyt, csoportot, társadalmi vagy kulturális rendszert) érintő objektív következményekre utalunk, melyek elősegítik ennek az egységnek a rendeződését vagy*

*alkalmazkodását, és szándékosan ezért idézték elő őket; a második kifejezés az ugyanilyen jellegű nem szándékolt és nem felismert következményekre utal.*³¹

A nem kifejezetten az európai nemzetfejlődésre emlékeztető Észak-Amerikában (Kanadában, Egyesült Államokban) a 19–20. századi bevándorlás többnyire nem töltött be – sem nyílt, sem latens formában – efféle kulturális funkciót. Ebben rejlik az olvasztótégely, valamint a kulturális pluralizmus terminussal illetni szokott asszimilációs modellek tényleges jelentése. Az a fajta társadalmi és nemzeti integráció, amely az olvasztótégely metaforája szerinti értelemben zajlik, nem az egyoldalúan, felülről előírt (kikényszerített) módon kívánt beolvadás (az ennek megfelelő belefoglalás) diktátumát követi, hanem a sokféleségből összeadódó, az egymással való keveredéssel létrejövő új nemzeti entitást fogadja el leginkább érvényesnek. A kulturális pluralizmus modellje pedig arra utal, hogy az akkulturáció sem komoly követelmény többé a bevándorlók számára. Mindez külön-külön is tág teret enged az etnikai enklávék kialakulásának, fennmaradásának és a rájuk (is) épülő, strukturálisan különálló résztársadalmak tartós egymásmellettségének. Ezért sem egészen helytálló asszimilációt emlegetni az adott esetben: a nemzet(állami) adaptáció kívánalma itt nem a belefoglalás és a kirekesztés – európai nemzetfejlődésben megszokott – szabályai szerint történik.³² Ez okból beszélnek a bevándorlás amerikai kutatói sokkal inkább incorporationról, ahelyett hogy az asszimiláció (vagy az integráció) kifejezést használnák a bevándorlás hosszabb távú társadalmi következményeinek ecsetelésére.³³ S nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy hasonló jelenségek fordulnak elő a második világháborút követően Európába irányuló nagyarányú bevándorlás nem szándékolt társadalmi következményeként is. Gondoljunk csak a németországi törökökre, az angliai hindu és iszlám (indiai, pakisztán) bevándorlókra, vagy a franciaországi arab migráns enklávékra. Hazánkban a kínai bevándorlók identitáskonstrukciói és nyilvánvaló elkülönültsége mutat ez irányba.³⁴

A vándorlás, midőn a faluból (a tanyáról) a városba özönlés formájában nyilvánul meg, rendetlenséget, sokféleséget és káoszt teremt ott, ahová irányul. Az urbanizációként elkönyvelt folyamat integráns alkotóeleme a modern nemzetállammá szerveződés folyamatának, miközben a modernitás példaszerű esetének is számít. Legyen szó kivándorlásról vagy belső vándormozgalomról, a népesség fokozott fizikai mozgása, az urbanizáció ezen mindenkori fő impulzusa, közvetlenül veszélybe látszik sodorni a természetesnek ható, hosszú időn át ekként tudatosított emberi élet alapvető értékeit. Nem más ok miatt, mint azért, mert destabilizálja a fizikai állandósághoz (a tartós letelepültséghez, az egyhelyben maradáshoz) kötött emberi életet; mely utóbbi ideálként a modernitás korában

31 Robert K. Merton: *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. Gondolat, Bp., 1980. 223.

32 Vö. Milton M. Gordon: *Assimilation in American Life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. Oxford University Press, New York, 1964.

33 Silvia Pedrazza-Baily: *Immigration Research: A Conceptual Map*. Social Science History, 14, 1 (1990)

34 Nyíri Pál: *Kivándorolmi hazafias? Peking szerepe a kínai diaszpóra identitásépítésében*. In: Sík Endre – Tóth Judit, szerk.: *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA PTI, Bp., 2000. 82–91.

sem hal ki egészen a közgondolkodásból.³⁵ Figyelemre méltó továbbá, hogy a fizikai mozgás *felgyorsulása*, kivált az, amit a vasút 19. század eleji (középi) megjelenése hoz magával, szintén drámai, sőt traumatikus hatással jár a tér és az idő múltból örökölt fogalmát, a tér és az idő emberi percepcióját illetően.³⁶

A szüntelen és tömeges vándorlásnak a modernitás kontextusában jelentkező ambivalens korabeli fogadtatása pedig főként abból származik, hogy a politikai hatalom nemzetállami térbeli lehatároltsága számít ettől fogva a közösségi identitás döntő kritériumának. Ezért is válhat a jellemzően a faunához kötött metaforákban kifejezett nemzeti identitás eszméje általános érvényűvé, hogy mindenki-re nézve érvényes módon szabja meg a hovatartozás „természetes” kötelmét: azt, ami a haza megszentelt földjéhez köti az embert, oda, ahol megszületett, ahol élt (és él), és ahol bevégzi az életét.

S mi a helyzet azzal a nem elhanyagolható sokasággal, amely helyben maradás helyett – a jobb élet reményében – a kivándorlást választja, vagy azokkal, akik nem (ebbe) a hazába születtek, ahol idővel mégis új otthonot találtak maguknak? S mi a helyzet továbbá a városi bevándorlókkal (nálunk elsősorban a Budapestre érkezőkkel), akik (csupán) az egyes településtípusok között változtatják fizikai helyüket? Az autentikus nemzeti létről szóló nyilvános diskurzusban az érintett személyek helyének (identitásának) a kifejezésére a gyökér metafora sűrű használata szolgál. A gyökér, a begyökerezettség, vagy annak hiánya hivatott kifejezni azon átható meggyőződést, miszerint azok, akik elhagyják nemzetileg kötött tartózkodási helyüket, automatikusan elvesztik a gyökereiket, identitásuk tényleges alapját és hordozóját. Ez úgy is bekövetkezhet persze, hogy az illető eredetileg nem (ebben) a nemzeti földben gyökerezett, mivel kintről (idegen földről) érkezett ide, és ez okból etnikai vagy felekezeti alapon nemzetietlen, mert személyében egész élete során a gyökértelenek világát képviseli. Nem mentesül a gyökértelenség vádjá alól a nagyvárosi bevándorló sem; az ő imaginárius helyét a haza *természetes* társadalmi rendjében szintén a gyökértelenség fogalma hivatott kijelölni. Budapesttel összefüggésben a 19. század végi, 20. század eleji nyilvános diskurzusban ez úgy fogalmazódott meg, hogy a nagyváros fogalma a zsidós (az elzsidósodott) társadalom dehonesztáló képzetével kapcsolódott szorosan össze, ami már eleve a gyökértelenség érzetét kelti a kortársakban.³⁷

Összegzés

A modern kor elválaszthatatlan velejárója roppant nagy embertömegek szüntelen fizikai helyváltoztatása, ami a modernitástól elszakíthatatlan megnyilvánulás

35 A nagyváros-ellenesség a tudományos gondolkodástól sem mindig idegen. Andrew Lees: *Cities Perceived: Urban Society in European and American Thought, 1820–1940*. Columbia University Press, New York, 1985; rövid részlet magyarul a könyvből: Andrew Lees: *A nagyvárosi környezet német és amerikai elemzései és értékelései*. Budapesti Negyed, 6–7., 1994 Tél, 1995 Tavasz, 103–138.

36 Wolfgang Schivelbusch: *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században*. Napvilág, Bp., 2008. 41–52.

37 Minderről bővebben: Gyáni Gábor: *A tér nemzetiesítése: elsajátítás és kisajátítás*. In: Uő: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Nyitott Könyvműhely, Bp., 2010, 258–265.

is egyúttal. A nemzetállam-építés kontextusában néminemű diszfunkcionalitás társul azonban a vándorlás fogalmához. Hiszen a fizikai helyválttatás a nemzeti (nemzetállami) keretek között folyó társadalmi, jogi és kulturális integráció megbontására és lazítására irányul, és ezzel rombolja a nemzeti homogenizáció kívánatos menetét. A társadalmi imagináció a vándorlás ez utóbbi szembetűnő vonását különösen láthatóvá teszi, hogy így és ezzel adjon tápot az ideológiai képzetalkotás számára. A gyökér (a gyökértelenség) metaforájának széles körben való elterjedése és nyilvánvaló elfogadottsága a nacionalista diskurzusoknak köszönhető, amely tudományos elméletként sem marad azonban mindig észrevétlen.³⁸ A fokozott fizikai és társadalmi mobilitás egyszerre feltétele és következménye a modern társadalmi létezésnek, amely azonban időnként keresztezi a nacionalista eszmények szerint kívánatos helyben maradás elvét és követelményét. Ez sokakból a vándorlás szokásának gyakori és éles bírálatát váltja ki, mivel szerintük az épphogy az idegenség, az alteritás táptalaja. Ebben a szellemi tényben határozhatjuk meg tehát a migrációnak mint kulturális entitásnak a történelmi sajátosságát.

38 Néhány, ám annál hangsúlyosabb példa: Oscar Handlin, *The Uprooted. The Epic Story of the Great Migrations that Made American People*. Little Brown and Co., Boston, 1951; Gérard Noiriel: *i. m.* 91–143.